

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Кримінальна психологія**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 3 *Психологічний механізм злочину*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Кримінально-психологічні ознаки злочину.
2. Мотив у психологічному механізмі злочину. Типові криміногенні мотиви.

Література:

Основна:

1. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія : навч. посіб. Вид., 2-ге, допов. Київ: Алерта, 2022. 152 с.
2. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник. 3-тє вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2019. 288 с.

Додаткова:

1. Бочелюк В. Й. Кримінально-виконавча психологія / В. Й. Бочелюк, Т. А. Денисова. – Х.: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. – 630 с.
2. Михайлишин У.Б. Особливості емоційних станів неповнолітніх з делінквентними формами поведінки: монографія. / У.Б. Михайлишин – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. – 224 с.
3. Філоненко В.М., Нечитайло І.С. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика: монографія / Харківський національний університет внутрішніх справ. Івано-Франківськ : Фоліант, 2022. 244 с.

Текст лекції

1. Кримінально-психологічні ознаки злочину

У вивченні злочину кримінальна психологія спирається на правове поняття сутності, ознак і характеристик злочину, насичуючи і збагачуючи його психологічним змістом.

Злочин являє собою найбільш тяжке за змістом і наслідками правопорушення. Це - суспільне небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене деліктоздатним, тобто спроможним нести кримінальну відповідальність, суб'єктом.

З чотирьох обов'язкових юридичних **ознак** злочину визначальною є **суспільна небезпечність** злочинного діяння. Вона полягає у завданні істотної шкоди об'єктові злочину, в матеріальній, фізичній, моральній (психологічній) формах.

Інші обов'язкові юридичні ознаки злочину виокремлюються, так:

- **протиправність діяння**, тобто передбачення його в переліку злочинів, установлених чинним кримінальним законодавством, відповідної кримінальної відповідальності;

- **винність діяння**, тобто скоєння його свідомо (усвідомлено) та волекеровано у формі умислу чи необережності;

- **караність діяння**, тобто передбачення чинним кримінальним законодавством за його вчинення відповідного покарання.

Злочин, поряд з обов'язковими юридичними ознаками, детальніше

характеризується через юридичну формулу злочину — його склад.

Склад злочину містить чотири елементи: об'єкт, об'єктивна сторона; суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Наведене юридичне тлумачення і стисла характеристика злочину переконливо свідчать, що його вичерпний опис неможливий без активного застосування психологічних даних. Передовсім це стосується використання власне психологічних понять волі, свідомості (усвідомлення), мотиву, мети, антиципації та ін.

Злочин — це акт деструктивного самоствердження, соціально-психологічної стратифікації та домінування особистості. Він здійснюється індивідуально чи в складі групи у вигляді внутрішньо мотивованих, свідомих, вольових вчинку або дії (активних чи пасивних), які є вибірковими за способом досягнення передбачуваної мети. **Психологічна формула злочину** міститься у контексті оригінальних психологічних теорій, які представляють різні напрямки та галузі психології.

Вчинкова психологія В. А. Роменця.

Концепція особистості В. Джемса.

Диспозиційна концепція регуляції соціальної поведінки Д. Узнадзе — В. Ядова.

Теорія особистості та злочину Г. Айзенка.

Теорія несприятливого розвитку особистості Е. Еріксона [10].

Концепція персоналізації А. В. Петровського.

2. Мотив у психологічному механізмі злочину. Типові криміногенні мотиви

Чільним, визначальним психологічним елементом злочину є **мотив**. Не випадково кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство передбачає з'ясування мотиву (мотивів) злочину, поєднуючи його з власне оцінними термінами «корисливий», «хуліганський», «особистий», «явної неповаги» тощо. Вирішення цього психологічного завдання має важливе значення для:

- ❖ визначення ступеня суспільної небезпеки злочину;
- ❖ кваліфікації злочину;
- ❖ кримінальної характеристики особи, яка скоїла злочин;
- ❖ визначення виду та розміру покарання, достатніх для виправно-попереджувального впливу.

Цим розкривається зовнішня, так би мовити, об'єктивна площина мотиву. Але поряд із цим існує внутрішня, суто індивідуальна площина мотиву, яка розкривається через особистісний сенс, тобто значення, цінність когось або чогось саме для конкретної особистості.

Особистісний сенс мотиву — це, образно кажучи, локомотив людської поведінки та діяльності.

Нагадаємо, що **мотив** (від лат. — рухаю, штовхаю) являє собою різною мірою усвідомлене особою спонукання до певної активності. В основі мотиву лежить **потреба**, себто прагнення чогось, що не вистачає особі, і переживається як

невдоволеність, психологічна депривація.

Мотиви виконують загальностимулювальну, вибірково-спрямувальну та регуляторну функції.

У кримінальному плані суттєвим є розрізнення мотивів за *мірою усвідомлення*. Названий психологічний критерій передбачає розрізнення таких видів мотивів:

♦ *потяги*: мінімально усвідомлені мотиви, за яких мета (цілі) та її уявний образ не конкретизовані. На рівні потягу визначається тільки загальний вектор активності чи зона пошуку. Типовими психологічними станами, які супроводжують потяги, є знемога (млість), бентежність, невпевненість;

♦ *бажання*: переважно усвідомлені мотиви, за яких окреслюються загальні контури мети як класу (сукупності) предметів, явищ, речей та їх узагальнений образ. Типовими психічними станами є: подив, радість, сумнів, розчарування;

♦ *хотіння*: в основному усвідомлені мотиви з конкретною метою та її психічним образом. Важливою рисою хотінь є вольове забарвлення у вигляді станів цілеспрямованості, ініціативності, рішучості. Інші типові психічні стани: пристрасть, нетерпіння, уважність, бадьорість;

♦ *переконання*: повністю усвідомлені, стійкі мотиви, які мають форму узагальнених соціальних установок (атитюдів), базових цінностей, домагань (прагнення досягнути цілей певного рівня складності). Переконання мають найбільший регуляторний потенціал, яскраве вольове забарвлення. Типові супроводжувальні психічні стани: оптимізм, очікування, настійливість, упертість.

Мотиви нижчого рівня усвідомлення (переважно потяги та бажання) обумовлюють скоєння імпульсивних, ситуативно-реактивних злочинів, злочинів із необережності.

Мотиви вищого рівня усвідомлення (переконання та переважно хотіння) обумовлюють скоєння умисних злочинів, багатьох злочинів за попередньою змовою, професійних злочинів і злочинів, скоєних організованою групою чи злочинною організацією. Вони також показові для злочинів за звичкою, які ззовні схожі на ситуативні, але мають іншу психологічну природу. Остання полягає у високій стереотипності, автоматизованості злочинного діяння як результату неодноразового скоєння. Щодо свідомості, то вона активно «втручається» у злочин на процесуальній стадії.

З'ясування рівня усвідомлення мотиву злочину відіграє важливу роль у визнанні осудності, обмеженої осудності особи, пом'якшувальних (наприклад, сильне душевне хвилювання) та обтяжливих (наприклад, особлива жорстокість) обставин злочину. Крім усвідомленості мотиву, суттєве кримінальне значення мають такі його психологічні ознаки, як стійкість та інтенсивність. *Стійкість* являє собою стабільність, незмінність мотиву як регулятора активності протягом певного часу. Стійкий мотив впливає на загальну спрямованість особистості, визначаючи її просоціальний, асоціальний, кримінальний характер.

Інтенсивність мотиву або його енергетична сила полягає в непереборності намагання до чогось, повній мобілізації емоційної, інтелектуальної, вольової сфер особистості для досягнення мети.

З'ясування стійкості та інтенсивності мотиву злочину дозволяють більш глибоко пояснити неодноразовість і рецидивність, наявність прямого умислу, готування до злочину, створення сприятливих умов і вчинення злочину у несприятливих умовах, виконання різних ролей (організатор, підбурювач) у вчиненні групових злочинів.

У навчальній літературі з юридичної психології та кримінології [1] не знаходимо задовільної відповіді на одне з чільних запитань: що саме надає мотивові злочинний характер?

Твердження про те, що існують власне кримінальні мотиви, обумовлені потребою у скоєнні певного злочинного діяння, не виглядають переконливими.

Сам по собі мотив як спонукання не може бути гарним або поганим, соціально прийнятним або неприйнятним. Про його кримінальне забарвлення можна вести мову *ймовірно* від моменту виникнення мети і достовірно — від моменту вибору способу її досягнення.

Отже, злочинний (кримінальний) мотив — це такий мотив, мета якого ймовірно, через результат, а спосіб її досягнення обов'язково мають протиправний, караний характер.

У випадку, коли мотив виразно усвідомлюється особою, злочин скоюється у вигляді складного вольового акту, якому передують умисел чи попередня змова.

Формування мотиву злочину має три основні стадії:

перша стадія: здійснюється актуалізація потреби, тобто усвідомлення необхідності у чомусь (чогось бракує, чогось хочеться) без співвідношення з можливістю задоволення потреби;

друга стадія: визначається загальна можливість задоволення потреби, конкретизується спосіб скоєння злочину (зміст і послідовність дій, використання засобів і знарядь) визначаються найбільш сприятливі умови та час, можливі труднощі, необхідність приховування чи маскуванню злочину та алібі (переконливого свідчення непричетності до злочину);

третья стадія: вибирається рішення на скоєння злочину та його способу (головний елемент стадії), робляться вольові зусилля, переживаються мобілізаційні емоції та почуття (впевненість, радість, смакування очікуваного результату), формується загальний психологічний стан готовності до скоєння злочину.

Типові криміногенні мотиви Кримінальний характер мотиву встановлюється об'єктивацією, тобто з'ясуванням соціальної прийнятності мети мотиву та способу її досягнення. Але поряд із цим доцільно вести мову про **криміногенні** мотиви. Це — мотиви, реалізація яких законним способом ускладнена з суб'єктивних та об'єктивних причин. Глибинною основою таких мотивів виступає гіпертрофована, нав'язлива та збочена за формою потреба з інтенсивною енергетикою. Керуючись означеними мотивами, особа, поставши перед дилемою «соціально прийнятний — неприйнятний» спосіб реалізації, ймовірно надає перевагу останньому варіантові.

За ступенем соціалізованості (в порядку її зменшення) основні криміногенні мотиви можна поєднати в такі групи: 1) психологічного та соціального відчуження; 2) ствердження і самоствердження; 3) емоційної розрядки і

компенсації; 4) ризику та гри; 5) аморальності та збочення.

Першу групу складають мотиви, що є результатом психологічного, а надалі соціального (фактичного) відчуження особистості референтними для неї особами та соціальними групами. Нагадаймо, що ідею відчуження на рівні концепції розробив соціальний неофрейдист Е. Фромм. В її основу покладено тезу К. Маркса щодо економічного відособлення і протиставлення людей як учасників суспільного виробництва.

Коріння відчуження сягає раннього дитинства і є наслідком емоційно збіднених, викривлених, недостатніх стосунків із близькими родичами, а надалі — з ровесниками. Це призводить до формування негативізму, егоцентризму, заздрісності, переживання вини та страху. Останні, своєю чергою, сприяють виникненню ситуативної та особистісної бентежності.

Поступово відчуження надає стосункам з оточенням стійкого конфліктного забарвлення, яке може трансформуватись у *ворожнечу*. Психологічними наслідками відчуження є специфічне сприйняття оточення як чужого, відчуття ізоляції, самотності, незбігу соціальних очікувань особистості з дійсністю. Відчуження, розповсюджуючись на різні сфери життя (професійну, суспільно-політичну, сімейно-побутову та ін.), стає причиною загальної дезадаптації особистості.

Цікавими є дані щодо індексу соціального відчуження дорослого населення від суспільства, отримані службою опитувань Харріса (США) та Всеросійським центром опитування громадської думки за період із 1996 р. У США середній індекс складає 59 одиниць, при цьому найменше відчуження спостерігається відносно державних органів та інформаційного простору. У Росії середній індекс складає 78 одиниць за найвищого показника щодо органів державної влади.

За мотивами соціально-психологічного відчуження скоюються переважно насильницькі злочини із завданням тілесних ушкоджень, умисні убивства, зокрема, неодноразові. Показовою в цьому аспекті є особа Анатолія Онопрієнка, названого фахівцями вітчизняним аналогом росіянина Андрія Чикатіло. Нагадаймо, що останній вчинив 53 убивства, переважно жінок і дітей.

Онопрієнко в дитячому, юнацькому віці мав численні конфлікти із оточенням, неодноразово ображався та відторгався ровесниками і вихователями. Образи та самотність накопичувалися.

За свідченнями фахівців, які проводили судово-психіатричну експертизу Онопрієнка, у нього сформувалася глобальна ненависть до людей. Сам Онопрієнко називав себе «Термінатором» і мисливцем за людьми, але настільки вміло маскував ненависть і свою особистість у цілому, що навіть знайомі вважали його абсолютно нормальною, непомітною особою. Протягом семи років «Термінатор» учинив понад 50 умисних убивств за допомоги переважно вогнепальної та холодної зброї. Його жертвами були беззахисні люди похилого віку, діти, жінки. У кінці злочинного шляху Онопрієнко спеціалізувався на групових убивствах пасажирів легкових автомобілів, сімей, які проживали у віддалених будинках.

Друга група поєднує мотиви, що є результатом стійко завищеного рівня домагань, нереального за індивідуальними можливостями задоволення.

Намагаючись зберегти самоповагу, особистість не переглядає своїх життєвих планів, а обирає незаконний спосіб їх реалізації. Самоповага може розповсюджуватися переважно на один із рівнів, а саме: індивідуальний (для себе, у власних очах), груповий (для певної категорії осіб з оточення чи певних груп), соціальний (для широкої спільності, середовища в цілому). Вона ж може поширюватись і на всі рівні приблизно однаковою мірою.

В уявленні особистості самоповага детермінується двома класами феноменів.

У першому випадку — це певний матеріальний достаток, володіння престижними і статусними матеріальними атрибутами й можливостями (гроші, дорожнечинності, житло, технічно-транспортні засоби, розваги та ін.). За такого уявлення для забезпечення самоповаги обирається залежно від можливостей один із *трьох незаконних способів*.

Перший являє собою отримання вигоди від перебування на посаді (хабарі, розкрадання, розтрата, зловживання). *Другий* спосіб полягає у психологічно витонченому впливі на особу з метою заволодіння майном, грошима та ін. (обман, зловживання довірою, незаконна лікувальна діяльність). *Третій* спосіб пов'язаний з активними фізичними діями (розбій, грабіж, захоплення заручників), прихованими діями (вимагання, торгівля людьми, сутенерство), наданням певних послуг. Так, наприклад, кожен нелегальний мігрант із Південно-Східної Азії до Західної Європи, який користується маршрутом Дубаї — Одеса — Київ (Житомир) — польський кордон, сплачує українським посередникам не менше 3,5 тис. доларів США.

У другому випадку самоповага особистості детермінується можливістю завоювання авторитету, соціального домінування над певними групами, здійснення впливу на них і на окремих осіб. Для цього обираються такі незаконні способи, як психічний примус, перешкоджання реалізації прав громадян, приниження їхньої гідності на расовому, національному, релігійному ґрунті, образи та клевети, перевищення владних повноважень.

Сприятливою особистісною рисою у випадку означеної детермінації [5] є *психічний садизм* (за Е. Фроммом). Він полягає у стійкому намаганні публічно принизити іншу людину чи групу людей за допомоги слів.

За даними психолінгвістичних досліджень, розповсюдженими словами-стереотипами, які принижують національно-етнічну гідність, є «жид», «чурка», «кацап», «хохол», «чорномазій», «вузькоокий», «армяшка», «япош-ка» та ін. Вони вживаються самотійно та в поєднанні з експресивними прикметниками типу «смердючий», «брудний», «тупий» тощо.

Загальним супутнім чинником скоєння злочинів за мотивами ствердження є акцентуація особистості за демонстративним типом.

Третя група поєднує мотиви, які виступають каналом розрядки інтенсивних негативних емоцій (образа, ревності, роздратування, відчай і т. ін.) та відповідних психічних станів.

Здебільшого такі емоції породжуються невдоволеністю міжособистісними стосунками — діловими, сімейно-родинними, дружньо-інтимними, комплексом неповноцінності, фрустрацією. *Комплекс* неповноцінності характеризується стійко заниженою самооцінкою, переконаністю особистості у власній меншовартості,

неспроможності до чогось, самовідчутті невдахи і винності. *Фрустрація* являє собою спосіб зняття стану психічного напруження. Останнє виникає внаслідок труднощів, перешкод у вирішенні якоїсь задачі, а також у разі загрози.

Мотиви наведеної групи обумовлюють скоєння різноманітних злочинів, спільними ознаками яких є швидкоплинність, звуженість свідомості, зовнішня безглуздість. Об'єктом злочину може стати реальний винуватець, випадкова людина, матеріальні цінності.

Узагальненим супутнім чинником таких злочинів виступає акцентуація особистості збудливого і застрягаючого типів. Ситуативними чинниками є провокуюча поведінка жертви, а також алкогольне сп'яніння суб'єкта злочину.

Як приклад можна навести кримінальну справу щодо навмисного вбивства матір'ю улюбленої 15-річної дочки. Після святкування власного дня народження мати, перебуваючи у легкому сп'янінні, з хвилюванням чекала доньку. Коли та з'явилася пізно увечері і зайшла до кухні, мати роздратовано чистила картоплю. «Виховуючи» доньку, вона дедалі більше роздратовувалася, замахнулася ножом і раптово ударила ним. Мати тяжко переживала скоєне, пояснювала, що вона хотіла налякати доньку і зовсім не припускала трагічного наслідку. Все сталося раптово.

Недостатнє усвідомлення мотивів розрядки та компенсації, що ззовні виглядає як нелогічні, безглузді злочини, провокує достатньо популярну у середовищі юристів-практиків думку щодо існування безмотивних злочинів.

Значно рідше трапляється варіант, коли особа, розряджаючи негативні емоції, вчиняє цілком усвідомлений умисний злочин.

Свого часу широкого резонансу набула історія з Ніною Л., прибиральницею їдальні однієї з київських шкіл. Приводом до тривоги стали випадки групових скарг молодших школярів на кепське самопочуття після обідів. Численні перевірки, аналізи, обстеження картини не прояснили. Після ретельного вивчення кола осіб, причетних до роботи їдальні, працівники правоохоронних органів звернули увагу на прибиральницю.

Самотня жінка протягом кількох років тричі ставала вдовою та ще втратила матір. Всі рідні померли після тяжкої, але нетривалої хвороби внутрішніх органів. Надалі з'ясувалося, що із кола знайомих і подруг Ніни Л. померли ще шість осіб. Слідством було встановлено, що злочинниця — акцентуїрована особистість застрягаючого типу — після сварок, непорозумінь, незначних образ вимішувала помсту вельми своєрідним способом. Вона підмішувала у їжу своїм жертвам легкорозчинні солі металу талію, подібного за впливом на людський організм до ртуті. Свої дії відносно школярів пояснила їх поганою поведінкою в їдальні та недостатньою повагою до власної особи.

Четверту групу утворюють мотиви, пов'язані з ризиком та ігровою формою їх реалізації. Необхідно зазначити, що певні ризиковані дії чинним законодавством визнаються виправданими, тобто психологічно обґрунтованими, а, отже, за ці дії не передбачається кримінальної відповідальності.

Ризиковані дії є виправданими, якщо їхня мета становить значну суспільну користь, тобто дії об'єктивно не могли здійснюватися іншим способом, а їхній суб'єкт ужив заходів, достатніх, на його переконання, для відвернення шкоди. Виправданість ризикованих дій в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з

особистою небезпекою, визначається через з'ясування меж необхідної оборони та наявність стану сильного душевного хвилювання. Ризиковані дії визнаються невинуватими, коли людина явно, тобто усвідомлено і передбачувано, створювала загрозу життю інших людей чи виникненню надзвичайних подій.

Власне юридичне тлумачення ризику розповсюджується, насамперед, на ситуації професійної, службової діяльності, убезпечення особисте та інших осіб унаслідок чийхось протиправних дій.

Однак, вихідна криміногенність ризику пов'язана з дещо іншим психологічним тлумаченням. Воно полягає в тому, що особа вчиняє дії, свідомо підпорядковуючи суспільну шкоду особистій вигоді без упевненості в досягненні мети. Співвідношення успіху і провалу визначає особисту обґрунтованість ризику.

У загальному криміногенному мотиві ризику доцільно розрізнити два різновиди: 1) мотив ризику заради результату; 2) мотив ризику заради ризику.

Перший різновид обумовлює вчинення дій корисливої спрямованості з метою отримання матеріальних цінностей та благ у ситуації певної невизначеності. Такий мотив є показовим для осіб, які вдаються до шахрайства, обману, зловживання довірою, різноманітних азартних ігор (карти, лотерея, «наперсток» та ін.).

Другий різновид обумовлює вчинення дій, метою яких є отримання «гострих» відчуттів, емоційних переживань, рідше — отримання «героїчного» іміджу. Такий мотив може набувати хворобливої, нав'язливої форми, яка ззовні найчастіше проявляється у вигляді *клептоманії* (крадіжки речей і предметів) чи *піроманії* (підпалювання будівель, майна та ін.).

Особистісними рисами, які сприяють реалізації загального криміногенного мотиву ризику, є самовпевненість, висока бентежність, незначний життєвий і кримінальний досвід, ригідність поведінки у динамічних ситуаціях, екстравертивність, акцентуація особистості демонстративного типу. Все це може інтегруватися в узагальнену характеристику особистості під назвою «схильність до ризику».

Слід зазначити, що криміногенний мотив ризику дуже часто реалізується у формі рольової гри. Така гра здійснюється вельми правдоподібно і навіть психологічно витончено. Її зразком є поведінка картярних шулерів і шлюбних аферистів.

Суб'єктивним чинником скоєння злочину за мотивом ризику заради ризику є стан сп'яніння, який знижує відчуття небезпеки і додає «хворобисті». Показова у цьому аспекті поведінка Михайла Н., який отримав від односельчан прізвисько «Мишко-піроман». Цей 28-річний житель с. Красна Закарпатської області працював лісорубом, мав сім'ю. У жовтні — листопаді 2000 р. здійснив 9 підпалювань житла і господарських будівель у своєму селі. Всі підпалювання здійснено у вечірньо-нічний час після вживання спиртного. Своїми «жертвами» Михайло обирав родичів, сусідів і тих, хто йому не подобався. Брав активну участь у гасінні пожеж, намагаючись відвести від себе підозру, підпалив власний сінник, який потім загасили спільними зусиллями.

Михайло Н. визнав, що, перебуваючи у тверезому стані, стримував себе, намагався перебувати серед людей, жалкував щодо скоєного. Але горілка

руйнувала всі внутрішні бар'єри. Експертиза визнала Михайла Н. психічно здоровим і осудним.

П'яту групу утворюють криміногенні мотиви, пов'язані з аморальними та збоченими потребами і нахилами, їх психологічне підґрунтя складають різноманітні соціальні відхилення, які набувають індивідуально стійкого характеру. Це, зокрема, пияцтво і алкоголізм, наркоманія й токсикоманія, активний соціальний паразитизм, безладне статеве життя тощо.

Сприятливим тлом формування й актуалізації аморальних і збочених мотивів виступає розмивання моральних цінностей, втрата їх імперативного характеру, розповсюдженість у суспільстві девіацій поведінки. Так, наприклад, кількість споживачів наркотиків за експертними оцінками в Україні складала 400 тис. осіб у 1997 р., а 2000 р. році досягла 2 млн осіб. За темпами зростання кількості наркоманів Україна випереджає Росію, де показник кількості споживачів наркотиків у 2000 р. складав 3 млн осіб. Показовим є розтабування лексики офіційного та повсякденного спілкування. За даними соціологічних опитувань, 70% жителів Росії вживають у спілкуванні лайку, до брутальної лайки щоденно вдаються 44% керівників, 50% рядових працівників, 25% жінок.

Керуючись аморальними та збоченими мотивами, особа поступово, але неухильно «криміналізує» свою поведінку за постійністю вчинків (поодинокі — епізодичні — систематичні) та їхніми соціальними наслідками (аморальний вчинок — правопорушення — злочин). Схема «криміналізованої» поведінки виглядає так: офіційна робота відсутня або недостатня для задоволення потреби — випадкові заробітки — збут особистого майна і речей — крадіжки грошей та збут речей і майна близьких, рідних — пограбування випадкових громадян, крадіжки з квартир, торговельних кіосків, дач, гаражів тощо.

Особи з аморальними, збоченими мотивами часто вдаються до психологічного захисту. Спрямований на самовиправдання, такий захист відзначається певною логічністю, тенденційним відбором та оцінкою реальних фактів, подій. Все, що може тлумачитися на користь злочинця, перебільшується і оцінюється як закономірне, типове. Все, що не вписується у самовиправдання, відкидається як випадкове чи визнається суто декларативно.

Основними прийомами психологічного захисту є такі:

- > тлумачення власних вчинків як звичайних, типових для багатьох, розповсюджених, а отже, допустимих і неосудних;
- > підміна істинних мотивів поведінки на благородні, героїчні, дружньо-товариські;
- > зображення себе жертвою тяжкого дитинства, кепського виховання, фатального неталану, несприятливого збігу обставин, експлуатації людських слабостей — довірливості, щирості та ін.;
- > надання собі статусу «сильної» людини, невизнаного генія, впевненість у внутрішній свободі від соціальних норм.

У рамках п'ятої групи криміногенних мотивів доцільно звернути увагу на мотиви, пов'язані зі збоченою сексуальною потребою. На подібному ґрунті скоюються такі злочини, як розбещення неповнолітніх, насильницьке задоволення статевої пристрасті, зокрема неприродним способом,

примушування до участі у створенні порно-продукції. Традиційно суб'єктами цих злочинів є особи чоловічої статі, віком за 30 років. Але дослідники все частіше відзначають у цій проблемі ознаки «молодіжності» та «жіночості». Так, наприклад, широкого розголосу набула у Великій Британії історія з 26-річною Емі Герінг. Вчителька біології загальноосвітньої школи протягом кількох місяців 2000 р. «відзначилася» трьома епізодами сексуальних відносин з учнями. Серед її жертв — 15-річний та 14-річний брати, яких Герінг розбестила у шкільному туалеті під час новорічної вечірки.

Підвищена небезпека збочених сексуальних мотивів обумовлена тим, що вони часто супроводжуються проявами жорстокості. У таких випадках жорстокість виступає не самостійним, а інструментальним спонуканням. Але активна поведінка жертви, особливо протистояння, може призвести до трансформації останнього у самостійний мотивотвірний чинник поведінки.

Розглядаючи криміногенні мотиви, необхідно зазначити, що злочинна поведінка в цілому та окремий злочин є полімотивованими. Це означає, що вчинення злочину обумовлюється кількома (сукупністю) мотивами, які перебувають у певній ієрархії між собою. Саме на означену психологічну особливість спирається кримінально-процесуальне законодавство, вимагаючи обов'язкового виявлення та доказування *мотивів* злочину.

Ієрархія мотивів залежить від їх усвідомлення, стійкості й інтенсивності, але в підсумку визначається кінцевою метою злочину. Саме мета дозволяє вирізнити в сукупності мотивів *провідний* або *системотвірний* мотив. Йому підпорядковуються проміжні (інструментальні) мотиви.

Для ілюстрації цього положення наведено злочинну поведінку 20-річних киян Володимира К. та Владислава В. Перший помер у слідчому ізоляторі, а другого засуджено до довічного ув'язнення. Керуючись корисливим мотивом, хлопці вирішили розбійним способом здобувати легкові авто, вбиваючи при цьому їх власників. Для набуття необхідної кваліфікації вони визначили своїми жертвами поодиноких волоцюг, які перебували на залізничних вокзалах міста. Володимир і Владислав резонно вважали, що такі особи не зможуть чинити опору, а їх зникнення не приверне уваги. Протягом п'яти місяців злочинці вбили п'ятьох літніх осіб, використовуючи ножі та револьвер «Наган». Останнім заволоділи, також удавшись до убивства. Тіла жертв скидалися у річку Либідь. Надалі — серія результативних нападів на шістьох власників автомобілів і трьох власників квартир. І лише скоєння в нетверезому стані дорожньо-транспортної пригоди на автомобілі однієї з жертв поставило крапку в цій історії.

Провідний та інструментальні мотиви злочину у підсумку складають його *мотивацію*. Тісно пов'язане, але не завжди відповідне їй *мотивування*. Воно полягає в поясненні суб'єктом злочину причин своїх діянь. Коли особа намагається уникнути відповідальності або «зменшити» її, вона всіляко виправдовується, поводить себе нещиро.

З'ясування справжніх мотивів дозволяє задовільно розкрити психологічну природу злочину та сприяє його точній правовій кваліфікації.